

*Безугла Л. Р.,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри німецької філології та перекладу
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

АПОСІОПЕЗА І СУМІЖНІ ПОНЯТТЯ З ПОЗИЦІЙ ЛІНГВОПРАГМАТИКИ

Анотація. У статті розглядаються лінгвопрагматичні властивості висловлень із недомовками, умовчанням і замовчуванням у німецькомовному розмовному діалогічному дискурсі на матеріалі персонажного мовлення німецькомовних драматургічних творів кінця XX – початку XXI ст. Лінгвопрагматичний підхід до вказаних явищ дозволив провести чітку межу між апосіопезою і спорідненими поняттями із застосуванням інструментарію теорії імплікатур і теорії мовленнєвих актів. З позицій сучасної дискурсивної лінгвопрагматики недомовка, умовчання і замовчування є дискурсивними тактиками, які застосовуються мовцем за наявності різних перлокутивних цілей, будучи засобами втілення інтенцій мовця, реалізації мовленнєвих актів та актуалізації імплікатур. Тактика недомовки представлена висловленнями, навмисне обірваними мовцем, причому випускається слово/словосполучення, яке має велику змістову цінність. Недоговорювана частина висловлення є імплікатурою, перлокутивна мета мовця – донести імплікатуру до адресата. Недомовка відповідає апосіопезі, але апосіопеза охоплює випадки як навмисного, так і ненавмисного обриву мовлення, натомість тактика недомовки завжди є інтенційною. За критерієм наявності табуїзації спілкування виокремлено два типи недомовок – індивідуально-психологічні та соціально-психологічні. Тактика умовчання реалізується завуальованими висловленнями, коли мовець свідомо уникає певних елементів пропозиції. Висловлення є завуальованим, тобто містить імплікатуру, перлокутивна мета мовця – донести цю імплікатуру до адресата, що корелює з тактикою натякання. Тактика замовчування полягає у свідомому виключенні певної інформації із мовлення. Мовець є нещирим, фальсифікуючи свою реальну комунікативну інтенцію, його перлокутивна мета – ввести адресата в оману, що відповідає напівправді, або пасивній брехні. За критерієм повноти замовчуваної інформації виокремлено два типи тактики замовчування – недоговорювання і приховування (замовчування окремої частини і замовчування всієї інформації).

Ключові слова: апосіопеза, замовчування, імплікатура, імплікатура, інтенція, недомовка, перлокуція, табу, умовчання.

Постановка проблеми. Серед переваг лінгвістичної прагматики – спроможність пояснити мовленнєві явища, пов'язані з інтенціями суб'єктів комунікації. До таких явищ належить апосіопеза (від грецьк. *aposiōpēsis* – 'недомовлення') – фігура експресивного синтаксису, яка полягає в обриві висловлення. В академічних джерелах вона визначається із застосуванням номінацій «умовчання» [1, с. 358], «недоговорення» [2, с. 103], «замовчування» [3, с. 236]. Вважається, що апосіопеза має комунікативний характер, тобто є характерною тільки для розмовного, діалогічного мовлення [4, с. 215]. Ще Л.С. Вигот-

ський зазначав, що «діалог майже завжди передбачає можливість недоговорювання, неповного висловлювання, непотрібності мобілізувати слова, які мали би бути мобілізованими за наявності відповідного мисленнєвого комплексу в умовах монологічного мовлення» [5, с. 340].

У лінгвістичних розвідках апосіопеза розглядається як підтип еліпсису [4, с. 215; 6, с. 10; 7] або комунікативного мовчання [8; 9, с. 220; 10, с. 20; 11]. Проте деякі лінгвісти розрізняють поняття «апосіопеза» та «умовчання», застосовуючи критерій навмисності: обом феноменам притаманний емоційний обрив висловлення, але умовчання передбачає навмисне недоговорювання інформації, про яку співрозмовник має здогадатися, натомість апосіопеза охоплює явища, коли мовлення ненавмисно обривається через хвилювання [12, с. 16; 13, с. 51; 14; 15]. Крім того, умовчання пов'язують із брехнею [11, с. 298, 16, с. 118]. У літературознавстві говорять про фігуру умовчання, коли інформація в творі вводиться так, ніби вона добре відома читачу [17]. Отже, постає **наукова проблема** розмежування апосіопези та споріднених понять.

У статті пропонується вирішення цієї проблеми за допомогою лінгвопрагматичного підходу, за якого недомовка, умовчання й замовчування постають як засоби втілення інтенцій мовця, реалізації мовленнєвих актів та актуалізації імплікатур у мовленнєвій комунікації. З точки зору сучасної дискурсивної лінгвопрагматики вони є дискурсивними тактиками, характерними для розмовного діалогічного дискурсу.

Метою статті є встановлення лінгвопрагматичних властивостей висловлень із недомовками, умовчанням і замовчуванням у німецькомовному розмовному дискурсі, що уможливило розмежування апосіопези і суміжних явищ.

Об'єктом дослідження є висловлення німецькомовного розмовного дискурсу, які демонструють явища обриву мовлення, недомовки, умовчання й замовчування, розглядаються на предмет лінгвопрагматичних характеристик.

Матеріал дослідження становить персональне мовлення німецькомовних драматургічних творів кінця XX – початку XXI ст., яке презентує розмовний діалогічний дискурс як можливий зразок реального.

Виклад основного матеріалу. Застосування поняття дискурсивної тактики як втілення стратегічного задуму в локальному вимірі дискурсу для характеристики недомовки, умовчання і замовчування дозволяє поєднати в їхньому аналізі такі критерії, як перлокутивна мета мовця, характеристика висловлення і наявність імпліцитного смислу.

Тактика **недомовки** презентована висловленнями, навмисне обірваними мовцем, що відповідає апосіопезі у найвужчому розумінні. Анне Беттен виокремлює три типи апосіо-

пези, які відображають причини виникнення обриву мовлення: 1) індивідуально-психологічні (стан хвилювання, невпевненості мовця, нехватка слів); 2) соціально-психологічні (мовець соромиться адресата або теми висловлення, у т. ч. теми-табу); 3) інституційні (слова та теми, які дозволені в одному інституційному колі суспільства, можуть бути неприйнятними для інших) [4, с. 215]. Вочевидь, третій тип є різновидом другого – в обох випадках ідеться про соціальні умови спілкування, тому доцільно говорити про два типи недомовок – індивідуально-психологічні та соціально-психологічні.

Індивідуально-психологічні недомовки зумовлені спонтанністю розмовного дискурсу, яка зазвичай викликає неможливість підібрати слова для вираження думок, почуттів, емоцій. Виникає ніби телепатичне спілкування, тому такі явища іменуються містичним мовчанням: «Сильні емоції, як-то любов, ненависть, радість, печаль або, врешті-решт, такі неосяжні категорії, як смерть, вічність чи Бог, підводять нас до межі слів і спонукають зробити висновок про те, що існують речі, які важко або взагалі не можна виразити словами» [11, с. 289].

Мовець перериває висловлення зазвичай через небажання озвучувати лайку, образити співрозмовника або ж просто через високий рівень емоційної напруги (гнів, ейфорію, страх, здивування тощо). Наприклад, Густав обриває висловлення у стані шоку, коли у день свого 80-річчя бачить сина давно померлого комісара Бьотхера, який ще 40 років тому даремно намагався довести, що саме Густав грабував банки. Син дуже схожий на батька, тому Густав і шокований:

(1) Gustav (heiser): *Das ist doch... das ist doch nicht möglich! ...Sie sind doch längst... (Er blickt zum Himmel) (+> ...gestorben) Ich hab zu viel getrunken...*

Hans: *Mein Name ist Böttcher... Sie kannten sicher meinen Vater...*

Gustav (dämmert es): *Ihren Vater!! (erleichtert) Ja!!! (Flatow, S. 65).*

На відміну від еліпсису, в апосіопезі випускається слово/словосполучення, яке має значну змістову цінність [4, с. 215], тобто найважливіший концепт пропозиції є невербалізованим. Тому зазвичай недомовляються іменники й дієслова/дієприкметники. У цьому дискурсивному фрагменті це дієприкметник *gestorben*, який Густав не вимовляє, але має на увазі (експліковано в дужках зі знаком +>). Він становить дискурсивну імпліцитурі – інтендований імпліцитний елемент неповної пропозиції, яка передається мовцем адресатові в дискурсі (докладніше про імпліцитурі див. [18, с. 137]). Тож суттєвою властивістю таких висловлень є інтендованість: мовець має перлокутивну мету вплинути на адресата таким чином, щоб той вивів імпліцитурі.

Інтендованість висловлень-недомовок зумовлює і їхню іллокутивну спрямованість: у наведеному фрагменті це мовленнєвий акт емотив.

Недомовки часто супроводжуються відповідними реакціями (мімікою, жестами, рухами тощо), на які є вказівки в авторських ремарках (підкреслено переривчастою лінією).

Соціально-психологічні недомовки пов'язані з темами-табу (сексуальністю, гігієною, смертю, релігійними поглядами, криміналом тощо). Мовець перериває висловлення через небажання вимовляти слова, які дискредитують його в очах суспільства, навіть якщо його ніхто не чує, крім співрозмовника, і той його підтримує. Табуїзація спілкування має історичне підґрунтя та може бути релігійно або культурно мотивованою. Такі висловлення відносять до монастичного мовчання,

коли мають місце «надкультурні настанови, погляди, почуття страху й відрази, з одного боку, благоговіння й поклоніння – з іншого» [11, с. 294].

У наступному дискурсивному фрагменті табуїзовано є тема сексуальності. Намагаючись утішити співрозмовника – Вікторію, яка жаліється, що нею не цікавляться чоловіки, мовець (Ніко) висловлює своє прихильне ставлення до неї, попри свою нетрадиційну сексуальну орієнтацію, проте недомовляє відповідне дієслово:

(2) Victoria: <...> *Ich bin so durcheinander, mit dieser Produktion und so.*

Nico: *Nein. Ich würde dich sofort... (+> ...nehmen) bloß, ich fürchte... das könnte dich auf falsche Gedanken bringen.*

Victoria: *Natürlich. Ja, natürlich waren das die falschen...*

Nico: *Ja weil, ich mag Männer. Mehr. (Bauersima, Desvignes, S. 32).*

Хоча зі стилістичної точки зору недомовка відповідає апосіопезі, ці поняття не слід ототожнювати: апосіопеза охоплює випадки як навмисного, так і ненавмисного обриву мовлення, натомість тактика недомовки завжди є інтенційною.

Тактика **умовчання** реалізується завуальованими висловленнями, коли мовець свідомо уникає певних елементів пропозиції. Має місце не обрив висловлення «на півслові», як у разі недомовки, а пропуск або заміна значущих частин структурно закінченого висловлення. Мовець ховає за словами інший смисл, пов'язаний із прямо вираженим, який адресат може і має вивести на ґрунті дискурсивного контексту. На відміну від імпліцитурі, це не окремий концепт пропозиції, а повна імпліцитна пропозиція – імплікатура. Висловлення-умовчання є інтендованими, оскільки перлокутивна мета мовця – донести до адресата прихований смисл – імплікатура.

Умовчання часто кваліфікують як натяк [13, с. 34; 19, с. 82], але лінгвопрагматичні дослідження мовленнєвого акту натякання [20, с. 139] доводять, що умовчання є лише різновидом натяку.

Висловлення-умовчання теж можуть бути пов'язаними з темами-табу, будучи засобами реалізації стратегії/тактики евфемізації. У зв'язі з тактикою умовчання у межах одного дискурсивного ходу евфемізація постає як тактика, що передбачає «затушовування небажаної інформації, яка дозволяє приглушити, зробити менш очевидними» [21, с. 159] стани речей, які вважаються непристойними або засуджуються у суспільстві. У наступному дискурсивному фрагменті представлено розмову господаря ресторану Кайзера, відомого постачанням дефіцитних товарів, і офіцера Гінце у Берліні в квітні 1945 р. Гінце завуальовано просить дістати для нього отруту, оскільки не хоче попасти в руки радянських військ, уявляючи, що його очікує. Усвідомлюючи заборону отрути і неоднозначність ситуації, мовці уникають слово *Gift*, замінюючи його на *Zeug, Stück* і *Portion*:

(4) Hinze (etwas verlegen): *Nein, Herr Kaiser. Es geht um etwas anderes. Die unübersichtliche Frontlage kann überraschende Einbrüche des Gegners zur Folge haben. Selbstverständlich dürfen Angehörige von Partei und Regierung... Kurz, darf die Elite des Volkes nicht in die Hände des Feindes fallen. (+> Besorgen Sie für mich Gift!) <...>*

Kaiser nun beinahe genüßlich: *Ich verstehe, Herr Ortsgruppenleiter. Und dabei soll ich helfen.*

Hinze: *Ich dachte... Ich weiß auch, ... dieses Zeug heute wert ist... (+> Gift ist heute sehr teuer, aber ich werde bezahlen)*

Kaiser hat nun beinahe Freude daran: *Immer zu Diensten. Sie versorg' ick herzlich gerne damit.*

Hinze befremdet: *Wie meinen Sie das?*

Kaiser: *Na Sie wissen doch, Sie gehören zu meinen bevorzugten Kunden...*

Hinze: *Ach so. Ja natürlich. Wenn ich also um zwei Stück bitten darf – (+> Besorgen Sie für mich zwei Packungen Gift!)*

Kaiser: *Zwei? Unmöglich. Wenn Sie wüßten, wieviele sich dafür schon angemeldet haben. Und det Zeug is knapp – (+> Gift ist knapp)*

Hinze hastig: *Herr Kaiser! Machen Sie keine Schwierigkeiten. Meine Frau stirbt schon jetzt vor Angst!*

Kaiser: *Um so besser. Dann brauch' ick ja nur eine Portion zu besorgen. (+> Wenn Ihre Frau stirbt, dann braucht sie kein Gift mehr)*

Hinze: *Sie wissen genau, was ich meine –*

Kaiser: *Schon jut, Herr Ortsgruppenleiter.* (Flatow, S. 117–118).

Тактика умовчання реалізується висловленнями комісивної (прохання Гінце) і директивної (відмови Кайзера) іллокутивної спрямованості.

Реалізуючи тактику умовчання, мовець для інтенсифікації перлокутивного ефекту може застосовувати метакомунікативні висловлення/перлокутивні оптимізатори (підкреслено хвилястою лінією), що безпосередньо пов'язано з підвищенням ступеня прозорості висловлень-умовчань (про ступінь прозорості натяку див. [20, с. 152]).

Тактика **замовчування** полягає у свідомому виключенні певної інформації із мовлення, мовець є нещирим, оскільки «має дві взаємно накладені інтенції: дійсну інтенцію, яку мовець приховує, і фальсифіковану, протилежну інтенцію, яку він намагається донести до адресата» [16, с. 98]. Перлокутивна мета нещирого мовця – ввести адресата в оману, приховавши певні стани речей. Це дозволяє розглядати замовчування як елемент маніпулювання [13, с. 34; 13].

Замовчування відповідає у психології напівправді, або пасивній брехні [22], як повній, так і частковій, що корелює з двома іпостасями комунікативного мовчання: замовчування окремої частини і замовчування всієї інформації [11, с. 289]. Відповідно, наявні два типи тактики замовчування – недоговорювання і приховування.

Тактика недоговорювання має місце, «коли один суб'єкт, який має певну інформацію, повідомляє іншому лише її частину, створюючи видимість повного інформування, при цьому повідомлювана частина інформації не містить навмисних спотворень» [22, с. 19]. Приміром, Інге запізнилася на сімейний обід і, пояснюючи причину запізнення, говорить загалом правду – що мала подбати про те, щоб її знайому взяли на роботу. Але той факт, що знайома – її сестра Гелен, Інге замовчує, оскільки мати не знає, що Гелен приїхала зі США не в гості, а назавжди, збравши про свій успішний шлюб:

(5) Die Tür wird geöffnet, Inge tritt ein. *Entschuldigt, aber... ich musste für eine Bekannte eine Stellung besorgen.*

Helen: *Na und, hat's geklappt?*

Inge: *Ja, ab morgen!*

Mutter: *Was geht uns das an!* (Flatow, Pillau, S. 51).

Тактику приховування мовець реалізує, коли замовчує всю інформацію. Наприклад, Густав хоче пограбувати банк, але у вирішальний час випадково стає свідком нападу на цей банк трьох інших грабіжників. Обурений тим, що хтось хоче

його випередити, Густав вступає в поєдинок із грабіжниками і знешкоджує їх. У такий спосіб він опиняється у центрі уваги преси, та й банк дуже вдячний йому за порятунок. Проте Густав, звичайно, приховує той факт, що сам збирався пограбувати банк, зокрема і від директора банку, який особисто прийшов до нього висловити вдячність:

(6) Ehrenreich: *<...> Lassen Sie mich zum Abschied noch einmal betonen – ich spreche auch im Namen der Mitglieder unseres Aufsichtsrates –: unsere Bank steht tief in Ihrer Schuld.*

Gustav (winkt ab): *So was dürfen Sie nicht sagen, Herr Direktor... Jetzt machen Sie mich direkt verlegen...*

Ehrenreich: *Ehre, wem Ehre gebührt! Die Bankräuber waren ganz gefährliche Burschen! Wenn Sie nicht gewesen wären... Es standen immerhin fast hundertachtzigtausend Mark auf dem Spiel...!!*

Gustav (versonnen): *Ich weiß... das hätte sich gelohnt...!* (Flatow, S. 124).

Висновки. Таким чином, лінгвопрагматичний підхід до розмежування понять недововки, умовчання і замовчування передбачає їхній аналіз як дискурсивних тактик, які застосовуються мовцем із різними перлокутивними цілями і реалізуються різними висловленнями. У разі недововки має місце перерване висловлення, у разі умовчання – завуальоване, у разі замовчування – будь-яке. Перлокутивна мета мовця в разі недововки й умовчання – донести невисловлений смисл до адресата, в разі замовчування – приховати його, ввести адресата в оману. Тож висловлення мовця, який дещо замовчує, не містить інтендованих імпліцитних смислів, на відміну від недововки й умовчання. Невисловлена частина пропозиції в разі недововки є імпліцитурою, в разі умовчання – імплікатурою. У стилістичному плані недововка відповідає апосіопезі, умовчання – натяку, а замовчування – напівправді, або пасивній брехні.

Перспективним є структурно-семантичний, лінгвопрагматичний, лінгвокогнітивний і соціолінгвістичний аналіз реалізації окреслених тактик у розмовному діалогічному дискурсі.

Література:

1. Сучасна українська літературна мова: Стилістика / За заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. 587 с.
2. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 223 с.
3. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. Київ : Либідь, 1993. 248 с.
4. Betten A. Ellipsen, Anacoluthen und Parenthesen – Fälle für Grammatik, Stilistik, Sprechakttheorie oder Konversationsanalyse? *Deutsche Sprache*. 1976. Nr. 3. S. 207–230.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. Собрание сочинений в 6 томах. Т. 2. Москва : Педагогика, 1982. 504 с.
6. Арнольд И.В. Статус импликации в системе текста. *Интерпретация художественного текста в языковом вузе*. Ленинград : Изд-во ЛГПИ им. Герцена, 1983. С. 3–14.
7. Швачко С.О., Анохіна Т.О. Глибинна структура поверхневих лакун у синтаксичному дискурсі. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. 2007. Вип. 32. С. 114–117.
8. Кита М. Невыразимое, невыражаемое и невыраженное для носителя языка. *Непрямая коммуникация*. Саратов : Колледж, 2003. С. 159–177.
9. Пульчинелли Орланди Э. К вопросу о методе и объекте анализа дискурса / пер. с португ. Б.П. Нарумова. *Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса*. Москва : Прогресс, 2002. С. 197–224.

10. Bruneau T.J. Communicative Silences: Forms and Functions. *The Journal of Communication*. Vol. 23. March 1973. P. 17–46.
11. Unrath-Scharpenack K. “Nereknu ti to” – Indirekte “Sprechakte” des Verschweigens. *Zeitschrift für Slavistik*. 1999. Bd. 44. Nr. 3. S. 286–299.
12. Андреев В.В. Средства выражения семантики умолчания в произведениях З.Н. Гиппиус : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Самара, 2007. 20 с.
13. Иванян Е.П. Репрезентация семантики умолчания в современном русском дискурсе. *Балтийский гуманитарный журнал*. 2015. № 1(10). С. 33–35.
14. Пилипец Т.С. Апозиопезис как стилистический ресурс синтаксиса в рекламных текстах. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 1–1. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=17652>.
15. Смолина А.Н. Стилистические функции апозиопезиса в духовных письмах (на материале эпистолярного наследия архимандрита Софрония (Сахарова)). *Мир науки, культуры, образования*. 2016. № 1. С. 334–338.
16. Новікова О.М. Мовленнєві акти з порушенням умови щирості. *Від слова до діла: лінгвопрагматика дискурсу*. Вінниця : Нова Книга, 2020. С. 16–75.
17. Эко У. Заметки на полях «Имени розы» / пер. Е. Костюкович. Москва : Астрель, 2012. 160 с.
18. Безугла Л.Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. 332 с.
19. Гринишин У. Експресивно-прагматичний потенціал ампліфікованих конструкцій з апозіопезою. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2013. С. 80–88.
20. Белозорова О.М. Мовленнєвий акт натякання. *Від слова до діла: лінгвопрагматика дискурсу*. Вінниця : Нова Книга, 2020. С. 16–75.
21. Шейгал Е.И. Эвфемизация в политическом дискурсе. *Языковая личность: проблемы креативной семантики*. Волгоград : Перемена, 2000. С. 158–171.
22. Дубровский Д.И. Полууправда: ее природа и социальные функции. *Философские науки*. 1990. № 11. С. 15–27.
4. Flatow C., Pillau H. Drei Stücke aus Berlin. Berlin : Colloquium, 1968. S. 5–91.

Bezugla L. Aposiopesis and related concepts from the standpoint of linguistic pragmatics

Summary. The article considers the linguistic and pragmatic properties of utterances with reservation, understatement and reticence in the German conversational dialogic discourse on the material of the character speech of German dramatic pieces of the late XX – early XXI century. The pragmatic approach to these phenomena allowed us to draw a clear line between aposiopesis and related concepts using the tools of the implicature theory of and the speech act theory. From the standpoint of modern discursive linguistic pragmatics, reservation, understatement and reticence are discursive tactics used by the speaker with various perlocutionary goals, as a means of embodying the speaker’s intentions, performing of speech acts and generating of implicatures. The tactic of reservation is represented through utterances intentionally interrupted by the speaker, and the word/phrase that has the greatest semantic value is avoided. The reserved part of the utterance is an implicature, and the perlocutionary goal of the speaker is to convey the implicature to the addressee. Reservation corresponds to aposiopesis, but aposiopesis covers cases of both intentional and unintentional interruption of speech, while the tactics of reservation is always intentional. Based on the criterion of taboo communication, there are two types of reservation: individual-psychological and socio-psychological. The tactic of understatement is realized through veiled utterances, when the speaker consciously avoids certain elements of the proposition. The utterance is veiled, i.e. it contains an implicature, and the speaker’s perlocutionary goal is to convey the implicature to the addressee, which correlates with the tactic of hint. The tactic of reticence is excluding certain information from speech. The speaker is insincere, falsifying his or her real communication intention; his or her perlocutionary goal is to deceive the addressee, which corresponds to half-truths or passive lies. Based on the criterion of completeness of the reticent information, two types of reticence tactics are distinguished: hushing up and concealment (reticence of a part and reticence of all information).

Key words: aposiopesis, implicature, implicature, intention, perlocution, reservation, reticence, taboo, understatement.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. Bauersima I., Desvignes R. FILM. *Theater, Theater: Aktuelle Stücke 13*. Frankfurt am Main : Fischer, 2003. S. 7–95.
3. Flatow C. *Das Geld liegt auf der Bank und noch mehr Theater*. München : Langen Müller, 1995. 408 S.